

بررسی جایگاه دانش اقرباذین در طب سنتی - اسلامی

جواد باقری بیلندی^۱

کارشناس ارشد تاریخ و تمدن ملل اسلامی

Rab313@gmail.com

چکیده:

مطالعه حاضر با هدف بررسی کتب مربوط به ترکیب گیاهان دارویی در طب کهن که موسوم به اقرباذین می‌باشد، انجام شده است و شامل کتابهایی است که درباره شناخت داروها و ترکیبات آنها نوشته شده، یا به عبارت دیگر اقرباذین، علم به ماهیت و خواص ادویه مفرده و مرکبه که در بعضی کتب معتبر آن را فقط علم به ماهیت و خواص ادویه مرکبه می‌دانند و نه ادویه مفرده.

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد و کارشناس فرهنگی دانشگاه علوم پزشکی گناباد. rab313@gmail.com

واژگان کلیدی: اقرباذین، قرابادین، قراباذین، داروسازی، فارماکولوژی، گیاهان دارویی، داروهای مفرده و مرکبه.

مقدمه

شاید بتوانیم تاریخ طب را قدیمی‌ترین شاخه در تاریخ علوم به حساب آوریم.^۱ طب سنتی یکی از قدیمی‌ترین و غنی‌ترین شاخه‌های طب جهانی به شمار می‌رود که تقریباً تمام شاخه‌های طب را دربر می‌گیرد که به همراه این شاخه‌ها در مرحله اول تدوین قرابادین یا فارماکوپه^۲ ایجاد می‌شود.^۳

بر این اساس تاریخ شناخت گیاهان دارویی به عهد عتیق و دوران ارسطو^۴ می‌رسد که بدون هیچ مبنای علمی تا چندین قرن این کتاب مورد قبول همگان بود. بعدها تئوفرست^۵، شاگرد ارسطو را به عنوان پدر گیاه شناسی لقب دادند. بعد از او بقراط یا «هیپوکرات»^۶، بزرگترین پزشک جهان باستان نام برد.

در دوران عتیق مشهورترین دانشمند در شناخت گیاهان دارویی پدانیوس دیوسکوریدس^۷ می‌باشد که خواص ششصد گیاه دارویی را در کتاب خود به نام ماتریا مدیکا^۸ جمع آوری نمود.^۹ کاربرد وسیع گیاهان مفردات دارویی و رونق آن بر سرزمین‌های شرقی به خصوص در دوره اسلامی به زمانی می‌رسد که شرق به

۱. فواد سزگین، گفتارهایی پیرامون علوم عربی و اسلامی، ترجمه محمدرضا عطایی (مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱)، ص. ۴۶.

2. Farmacopeh.

۳. یوسف نورعلی، «گذشته، امروز، آینده» «قرابادین» و داروهای طب قدیمه اسلام و ایران «در خلاصه مقالات کنگره بین المللی تاریخ پزشکی (ایران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران، ۱۳۷۱)، ص ۲۰۱.

۴. ارسطو (۳۳۰ ق.م)، نخستین اندیشمندی است که در مورد رشد و نمو گیاهان مطالبی نوشته است.

5. Teoferast.

6. Hippokrates, Medecin Grec, ne' (460-377 av. J-c).

7. Pedanios Dioscorides.

8. Materia Media.

۹. شهاب الدین دمیرچی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام (قم: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۹)، ص ۱۳۳.

ترجمه‌های آثار بقراط، جالینوس و دیوسکوریدس دست پیدا نمود.^۱ مسلمانان در تاریخ علوم طبیعی به ویژه گیاه‌شناسی و داروشناسی همچون دیگر علوم با تحقیقات گسترده و آثار علمی، برتری خود را به اثبات رساندند و قرابادین‌های مختلفی را تدوین نمودند.

کتاب *قرابادین کبیر* (شاپور بن سهل، متوفی ۷۰۹م) اولین فارماکوپه در بین مسلمانان به حساب می‌آید. پس از آن نیز کتاب‌های قرابادین شناخته شده دیگری چون جلد بیستم کتاب *"الحاوی"* زکریای رازی، کتاب *"پنجم القانون"* ابن سینا، *"قرابادین خوارزمشاهی"* اسماعیل جرجانی، *"قرابادین کبیر"* محمدحسین شیرازی، *"قرابادین قادری"* میرمحمد اکبر و دیگران را نام برد.

بدین گونه در ادویه مرکبه نیز، مثل دیگر زوایای علم طب، مسلمانان توانستند بر معلومات سابق بیفزایند و همچنین با توجه به وسعت قلمرو اسلام، مسلمانان را بیش از یونانی‌ها با انواع ادویه مفرد آشنا سازد.

در سال‌های گذشته تحقیقاتی در خصوص اقرابادین یا فارماکوپه انجام گرفته است که از آن جمله می‌توان به تحقیق یوسف نورعلی^۲ و پروفیسور رئوف نوشروی^۳ و همچنین دکتر هادی صمصام شریعت^۴ اشاره نمود.

در این مقاله سعی شده است تا با معرفی جایگاه اقرابادین در طب سنتی، موجبات آشنایی پژوهشگران و محققان و علاقه‌مندان به طب سنتی - اسلامی را با آثار عظیم این رشته فراهم سازیم تا از این طریق بخش کوچکی از نیازهای جامعه پژوهشی در حیطه طب داروسازی سنتی و کهن ایرانی و اسلامی را برآورده سازیم.

روش تحقیق

این مقاله بر مبنای روش‌های کتابخانه‌ای و اسنادی گردآوری شده است.

۱. همان، ص ۱۳۴.

۲. پژوهشگر پژوهشگاه گاستروانترالوژی فرهنگستان جمهوری تاجیکستان.

۳. پژوهشگر شهر پشاور پاکستان.

۴. عضو هیئت علمی دانشکده داروسازی دانشگاه علوم پزشکی اصفهان.

تاریخ طب، داروشناسی و داروسازی در تمدن اسلامی از همان آغاز اسلام و بخصوص قرن دوم هجری (هشتم میلادی) قابل بررسی است. پزشکی و داروشناسی - که آن را علم صیدنه یا صیدله نیز می‌خواندند - از همان روزگار با یکدیگر پیوستگی تام داشتند، به گونه‌ای که گاه تمایز میان منابع پزشکی و دارویی غیر ممکن بوده است. چنان‌که بهترین پزشکان کسانی بودند که خود داروشناس و داروساز محسوب می‌شدند.

یافته‌ها و بحث

تاریخ طب، داروشناسی و داروسازی در تمدن اسلامی از همان آغاز اسلام و بخصوص قرن دوم هجری (هشتم میلادی) قابل بررسی است.

پزشکی و داروشناسی - که آن را علم صیدنه یا صیدله نیز می‌خواندند - از همان روزگار با یکدیگر پیوستگی تام داشتند، به گونه‌ای که گاه تمایز میان منابع پزشکی و دارویی غیر ممکن بوده است. چنان‌که بهترین پزشکان کسانی بودند که خود داروشناس و داروساز محسوب می‌شدند.

در آغاز پزشکان با جمع آوری گیاهان، خودشان شربت‌ها و عصاره‌ها را می‌ساختند که این روش تا قرن هشت ادامه داشت.^۱

از این رو، در دوران پیشرفت علم طب، ترکیب داروها نیز اغلب زیر نظر پزشک انجام می‌گرفت و در کنار آثار طبی خود، کتابها و رسالاتی نیز در داروشناسی تألیف می‌کردند.

در این هنگام با جمع آوری و تألیف متونی به نام فارماکوپه، فن داروسازی حداقل در بعضی از شهرهای بزرگ به رشته‌ای جداگانه تبدیل می‌شد.

آنان کتابهای داروشناسی را براساس نظریه اخلاط و طبایع - که در آن بیماریها و داروها بر حسب سردی و گرمی و تری و خشکی مزاج بیمار یا طبیعت داروها بررسی می‌شد - تقسیم بندی می‌کردند.

تشخیص غلبه یکی از این اخلاط و طبایع، علت آن و تجویز داروی مناسب برای

^۱. رنوف نوشروی، «داروسازی در قرون وسطی و نقش ایرانیان در آن» در خلاصه مقالات کنگره بین المللی تاریخ پزشکی (ایران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران، ۱۳۷۱). ص ۱۹۰.

326 / جستارهایی در میراث اسلامی (دفتر دوم: ویژه‌نامه تاریخ پزشکی و طب سنتی)

ایجاد تعادل میان آنها بسیار مهم بود.

باید گفت داروها از نظر بساطت و ترکیب، به داروهای مفرد (عقاقیر، جمع عقّار) و مرکب (قرباذین، اقرباذین) تقسیم شده است.^۱

پزشکان داروهای مرکب را برای ایجاد تعادل میان خواص و مزاج و طبیعت داروهای مفرد، و متناسب با بیماری می ساختند و تجویز می کردند.

در طب کهن، داروها، نباتی، معدنی، یا حیوانی بود.^۲ داروشناسی ارتباط بسیار نزدیکی با گیاه‌شناسی و جانورشناسی و کیمیا داشت؛ چنانکه آثاری چون فردوس الحکمه، الحاوی و قانون هر یک حاوی فصولی در گیاه‌شناسی و جانورشناسی اند.

هزاره اول میلاد مسیح، دوران طلایی دانش گیاه‌شناسی در شرق است که تاریخ آن جدا از غرب می‌باشد. بی شک بخشی از این دانش، متأثر از شیوه‌های درمان غرب آن روز به ویژه به روش دیسکورید^۳ (تحقیق عملی در نباتات^۴) است؛ اما بخش عمده آن به شرق تعلق دارد.^۵

آغاز کاربرد وسیع گیاهان دارویی و رونق آن در سرزمین‌های شرقی بخصوص در دوره اسلامی، به زمانی باز می‌گردد که شرق به نوشته‌ها و ترجمه‌های آثار بقراط، جالینوس و دیوسکورید دسترسی یافت.^۶

تعریف و اهمیت اقرباذین

آگاهی و دانش به ماهیت و خواص دارویی ادویه مفرده و مرکبه که در زمینه علم دارو و گیاه‌شناسی قرار می‌گیرد، به آن داروشناسی و شناخت ادویه یا داروهای گیاهی می‌گویند.

همان‌طور که قبلاً ذکر شد، ادویه به دو بخش، ادویه‌های مفرد و ادویه‌های مرکب

۱. زندگی‌نامه دانشمندان اسلامی (تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵)، جلد ۱.
۲. علی اصغر حلبی، تاریخ تمدن در اسلام (تهران: اساطیر، ۱۳۸۹)، ص ۲۳۳-۲۳۵.
۳. روش دیسکورید در طب سنتی، همان تحقیق علمی در نباتات بوده که دیسکورید پس از مسافرت‌های بسیار به خارج از روم توانست از خواص گیاهان دارویی متداول در نقاط مختلف جهان اطلاعات فراوانی به دست آورد.
۴. عبدالحسین زرین کوب، کارنامه اسلام (تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۲)، ص ۶۱.
۵. دمیرچی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام، ص ۱۳۳.
۶. احمد قهرمان تطبیق نام‌های کهن گیاهان دارویی با نام‌های علمی، ص ۳-۱.

یا همان قرابادین تقسیم می‌شود که شناخت و ترکیب قرابادین یا اقرابادین یا قراباذین از علوم وابسته به صیدنه یا صیدلیه یا داروشناسی می‌باشد. پزشکان مسلمان که در داروسازی از طب یونانی به ویژه آثار جالینوس بهره فراوان گرفته‌اند، کتاب‌هایی را در زمینه شناخت داروها و ترکیبات آنها در طی قرون متمادی مختلف نوشته‌اند که با آنها "قرابادین" گفته می‌شود.^۱ کلمه اقرابادین، قرابادین، قرافاذین یا قراباذین از ریشه سریانی «کرافیدین»^۲ به معنای رساله مختصر می‌باشد،^۳ و در زبان فرانسوی به «آنتراپوتیک»^۴ گویند. قرابادین، یا داروسازی یکی از مباحث اصلی در پزشکی سنتی است که با نگارش این گونه کتاب‌ها مسلمانان بر معلومات گذشته مثل طب امکان آن را پیدا کرده‌اند که بیافزایند و درست است که فارماکولوژی اسلامی آغازش یونانی است، اما باید توجه نمود که عنصر ایرانی هم در آن قابل ملاحظه و بررسی می‌باشد.^۵ قرابادین‌ها اصولاً مجموعه‌ای از دستورات عملی است که در آن داروهای نباتی، حیوانی، معدنی به ترتیب اولویت الفبای عربی ثبت گردیده و معلومات زیادی در آن برای درمان بیماری، طرز ساختن و استعمال کردن داروهای گیاهی داده شده است.^۶ پس از رشد و شکوفایی کتب اقرابادین در دنیای اسلام در قرن ۱۵م. اکثر دولت‌های پیشرفته نیز صاحب فارماکوپه گردیدند. مردم مغرب زمین نیز به قرابادین، خصوصیت حقوقی و دولتی دادند. هر دارو تنها زمانی مورد استفاده قرار می‌گرفت که به قرابادین‌ها وارد می‌شد و در آنها قرار می‌گرفت.^۷

داروسازی و لزوم شناخت دارو

۱. زرین کوب، *کارنامه اسلام*، ص ۶۰.

2. Craphidion

۳. همان.

4. Therapeutique

۵. همان، ص ۶۱.

۶. نورعلی، «گنشته، امروز، آینده» «قرابادین» و داروهای طب قدیمه اسلام و ایران» در خلاصه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی، ص ۲۰۱.

۷. همان.

لزوم داروسازی زمانی بیشتر احساس می‌شود که دارویی که نتواند بیماری را معالجه نماید، یا شخصی چند بیماری داشته باشد، در این صورت ممکن است یک داروی ساده نتواند بیمار را معالجه نماید.

البته اگر یک داروی تکی پیدا شود که به تمامی موارد مورد نیاز بیمار پاسخ دهد و بیمار و بیمارها را کفایت نماید، بهتر است با همان داروی تکی معالجه گردد و از به کار بردن داروهای مرکب پرهیز شود.^۱

در دایرةالمعارف القرن العشرين^۲، اقربادین این چنین بیان شده است: "هو علم مرکبات العقاقیر و بیان کیفیت ترکیبها".

از آنجایی که طبیعت، هزاران سال است که گنجینه‌های پیدا و پنهان خویش را نثار می‌کند و با گلها و گیاهان و میوه‌های دارویی بر زخمها مرهم می‌نهد و دردمندان را شفا می‌بخشد، بزرگترین معجزه این گیاهان و گلها و میوه‌های متنوع دارویی، این است که مصرف آنها چنان چه برابر دستور یک پزشک و با مطالعه انجام پذیرد، اغلب هیچ‌گونه عوارض جانبی ندارند.

از این رو فن اقربادین جایگاه بالایی در طب کهن و طب نوین پیدا کرده است و توانسته است با پیدا کردن و پی بردن به اثرات داروهای گیاهی، میزان مصرف آن داروها را هم برای درمان ذکر کند تا درمان با دارویی صورت گیرد که هیچ نوع عارضه ثانویه‌ای در بدن ایجاد نکند.

شاید به همین دلیل است که سالیان زیادی پس از انتشار کتب و رساله‌های اقربادین، داروسازان آن فنون را پایه و اساس ساخت داروهای شیمیایی قرار داده و از شیوه ترکیبی آنها برای ساخت داروهای مدنظر خود کمک گرفتند. با توجه به این که همواره در طول تاریخ، در بیمارستان‌ها انواع حب‌ها، تریاق‌ها، معجون‌ها مورد استعمال بود،^۳ کتابهای داروئی مانند صیدله ابوریحان بیرونی^۴ و موجز ابن تلمیذ^۱

۱. ابن سینا، قانون در طب، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی (تهران: سروش، ۱۳۷۰)، ج ۵، ص ۲۲۹.

۲. فرید وجدی، دایرةالمعارف القرن العشرين (تهران: بی تا).

۳. دمیرچی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام، ص ۱۴۳.

۴. متولد-۴۴۰ ق

راهنمای داروسازی بودند.

در منابع طبی، داروسازی به نام «صیدله» و مسؤول امور داروئی بیمارستان «صیدلانی» نام داشت.^۲ به موازات این عناوین یا پیش از آن واژه فارسی شرابخانه به داروخانه و شرابی یا شرابدار یا شربتدار به داروسازان بیمارستانی اطلاق می گردید.^۳ ناگفته نماند که برخی نخستین کتاب اقربادین یعنی طریقه ترکیب داروها را به جابر بن حیان - شیمیدان مشهور اسلامی و از دانش آموختگان محضر امام صادق(ع) - نسبت می دهند.^۴

اهمیت پرداختن اقربادین

اگر بخواهیم به این سوال که چرا باید اقربادین را شناخت؟ پاسخی عملی بدهیم، با توجه به موارد مورد بحث قرار گرفته باید دلایلی را که برای ضرورت پرداختن به شناخت و معرفت اقربادین در توسعه تاریخ علم بخصوص در شاخه طب در دنیای اسلام بدان توجه شود، به شرح زیر بیان کنیم:

۱- بهبود مزه دارو:

شاید داروی ساده و تکی، نیاز پزشک را در خصوص درمان بیمار برآورده می کند. اما مزه دارو طوری است که طبیعت آن را بر نمی تابد، و معده از قبول آن اجتناب می نماید.

۱. متولد-۵۶۰ هـ.ق

۲. زرین کوب، کارنامه اسلام، ص ۶۰.

۳. همان، ص ۱۴۲

۴. ابن خلکان، وفیات الاعیان، ج ۱، ص ۲۹۱. عیون الانباء، ص ۲۳۰.

ترکیب داروهای دیگری که هم کمک کار داروی اصلی باشد، و هم باعث اصلاح مزه آن گردد، لازم و ضروری است.^۱

۲- حمل دارو تا بافت هدف:

در داروسازی طب سنتی، رسیدن دارو به اندام هدف لازمه درمان می‌باشد. چون اگر این امر محقق نگردد و دارو قبل از رسیدن به اندام در اثر هضم و مخلوط شدن با غذا و ... اثر خود را از دست بدهد، دیگر تأثیر مورد نیاز را نخواهد داشت. از این جهت لزوم داروهای مرکب، داروهایی که داروی اصلی را تا اثربخشی به اندام مأوف حمل نماید، بسیار حایز اهمیت است.^۲

۳- سرعت عمل در تأثیر برای درمان‌های سریع و اورژانسی

داروهای تکی و ساده‌ای هستند که انتظار پزشک را در درمان برآورده می‌کنند، ولی در رسیدن به اندام هدف تأخیر دارند. برای مثال قرص کافور که برای حرارت مزاج قلب تجویز می‌شود، در رسیدن به اندام هدف تأخیر دارد. زعفران کار سرعت بخشیدن به قرص کافور را انجام می‌دهد، و همین که قرص کافور به قلب رسید، زعفران از او جدا می‌شود.^۳

۴- کاهش سرعت سیر دارو برای کفایت تأثیر و عملکرد بهتر بر بافت هدف

داروهایی هستند که در تأثیربخشی و درمان بیماری، مؤثر و کافی هستند، ولی بسیار تند و تیز عمل می‌کنند و فوراً از محل اندام هدف عبور کرده و فاصله می‌گیرند. باید برای تأثیردهی مطلوب این داروها، از سرعت آنها کاسته شود. اکثر داروهای بازکننده انسدادها این چنین هستند و سرعت زیادی دارند. برای این مورد می‌توان تخم ترب را در داروهای بازکننده انسداد کبدی مثال آورد. تخم ترب

۱. ابن سینا، قانون در طب، ج ۵، ص ۲۳۰.

۲. همان.

۳. همان.

باعث تأخیر داروی ضد انسدادی در کبد شده و در این تأخیر، دارو کارش را در کبد انجام خواهد داد و...

با افزودن داروی دوم، مزاج دارو از حالت اول خارج شده و بحث مزاج مرکب بروز می‌کند.

برای بدست آوردن مزاج مرکب دارویی که از زنجبیل که در دویم، گرم و خشک است و کندر که در سیم، گرم و خشک است و بنفشه که در دویم، سرد و تر است، بدین صورت عمل می‌کنیم.

مجموع درجات گرمی و سردی و شربت‌ها (واحد میزان مصرف) هر یک از اجزاء را جداگانه بدست آورده، بعد با جمع آنها مجموع کلی حاصل می‌شود. این مجموع کلی را از بزرگترین عدد بدست آمده، تکی کسر کرده و بر قدر شربت‌ها تقسیم می‌نماییم، حاصل مزاج مرکب خواهد بود.^۲

اهمیت داروهای گیاهی در طب نوین

دانشمندان اسلامی در بیش از ده قرن پیش، گیاه را بهترین دارو برای انسان‌ها معرفی کرده‌اند. به طوری که از حدود پانزده سال پیش دنیا با توجه به خطرهای و عوارض داروهای شیمیایی و بیماریهای کشنده و خطرناک دوباره رو به دامان پرمهر طبیعت نهاده است و با برخورداری از دانش و تکنولوژی امروز دنیا به تولید داروهای طبیعی از منشأ گیاهی دست زده است.

دکتر «جانسون روموالد» رئیس WHO در سال ۱۹۷۷م می‌گوید: «تنها زمانی به اهمیت داروی گیاهی در تأمین سلامت پی خواهید برد که صفهای طولانی بیماران را در مقابل داروفروشیهای کوچک در جنگلها دیده باشید. مکانهایی که در آنها حتی یک قرص یا یک داروی ضد مالاریا یا آنتی بیوتیک برای عرضه وجود ندارد و این وضعیت در بسیاری از مناطق جهان حاکم است».^۳

۱. همان.

۲. مومنح سینی، تحفه حکیم مومن، ۲۹۹.

۳. علی اصغر جهانگیری، «مروری بر جایگاه گیاهان دارویی و ضرورت‌های توسعه کشت و صنایع

امروزه در کشورهای پیشرفته بیش از ۲۵ درصد از داروهایی که با نسخه پزشک عرضه می‌شود، حاوی یک یا چند جزء دارویی حاصل از گیاهان است^۱.

برخی از ترکیبات مهم گیاهی که امروزه کشف شده است و اثرات آنها:

هر ماده که در گیاهی پیدا می‌شود دارای نقش خاصی در گیاه می‌باشد. ماده می‌تواند در ساختمان گیاه برای انجام اعمال حیاتی بکار رفته باشد، ماده می‌تواند در ساختار خواص فیزیکی و شیمیایی گیاه نقش داشته باشد.

روغنهای عطری: مواد عطری، درمان بخش تمیز کننده، ضد عفونی کننده، محرک اشتها، هضم کننده غذا، ضد درد، ضد نفخ معده و روده و ضد اسپاسم عضلانی می‌باشند.

آلکالوئیدها: انواع مواد مخدر از جمله مرفین، کدئین و کوکائین در شمار آلکالوئیدها هستند. هر کدام از این مواد نقش مخصوص و معین در درمان بیماریها دارند.

مواد پروتئینی: مواد پروتئینی از ترکیب اسیدهای آمینه ایجاد شده‌اند. نصف اسیدهای آمینه را انسان قادر به سنتز آنها نیست و باید توسط تغذیه گیاهی و جانوری وارد بدن شوند.

مواد تلخ مزه: بسیاری از گیاهان دارای مزه تلخ هستند، مانند کاسنی که خواص دارویی و درمانی دارد. مواد تلخ مزه غیرس می‌محرک اشتها بوده و تحرک کننده بسیاری از اندامهای برای فعالیت بیشتر مانند کبد و کیسه صفرا هستند.

فلاونوئیدها: فلاونوئیدها مواد موثری هستند که عمدتاً در گیاهان عالی یافت می‌شوند. این مواد انواع سموم در بدن را خنثی می‌کنند.

تبدیلی آن گیاهان دارویی» در مجله مجلس و پژوهش، ۵ (آذر و دی ۱۳۷۲)، ص ۲۰۰ - ۱۸۴ .
۱. همان.

تائنها: خاصیت ضد درد دارند، لته‌ها و پوست دهان را محکم و تمیز می‌کنند و اثر مثبت روی جدار معده و روده‌ها دارند.

مواد لعاب‌دار: وظیفه این مواد این است که مایعات را به این مواد متصل می‌کنند. این مواد موجب کاهش کلسترول خون می‌شوند. گیاه پنیرک، خت‌می و بارهنگ، غنی از مواد لعاب‌دار هستند.

از دیگر مواد موجود در گیاهان دارویی می‌توان به ویتامینها، اسیدهای گیاهی و قندها اشاره کرد.

نمونه‌هایی از کتبی که پیرامون فن اقربادین نگاشته شده اند:

از جمله مهم ترین کتاب های پزشکی و بخصوص داروسازی قرن پنجم به قبل، می‌توان به *الادویة المفردة*ها یا مفردات برای شناسایی داروهای ساده و غیر ترکیبی، و *قربادین*ها برای داروهای ترکیبی و سموم اشاره کرد.

از جمله مفردات، می‌توان از *الرحلة النباتیة* ابن رومیه^۱ و در زمینه داروهای ترکیبی می‌توان از *القربادین الکبیر*^۲، نام برد^۳. در زمینه اقربادینها همچنین می‌توان علاوه بر ترجمه کتاب بسیار مهم *الحشائش دیوسکوریدس* و تفسیر کتاب جالینوس درباره سمها و پادزهرها توسط یحیی نحوی^۴، به کتاب *السموم ابن وحشیه* و رسالات ابن جُلجل^۵ اشاره کرد.

برای تبیین بهتر موضوع به اهمیت فن قربادین در دو اثر بسیار مهم و شاهکار طبی یعنی *مفاتیح‌العلوم خوارزمی* و *قانون ابن سینا* می‌پردازیم.

در *مفاتیح‌العلوم خوارزمی* در بخش ادویه مرکبه نخست به تریاق اشاره شده است. وی آن را از تیریون یونانی و پادزهری برای برخی سمها می‌داند.

خوارزمی داروهای معجون شده را این گونه نام می‌برد: ایارجات (ایاره‌ها،

۱. متوفی ۶۳۷ق.

۲. اثر شاپور بن سهل می‌باشد.

۳. فواد سزگین، *گفتارهایی پیرامون علوم عربی و اسلامی*، ج ۳، ص ۲۴۴.

۴. یحیی النحوی، *تفسیر التریاق لجالینوس*، ج ۳، ص ۱۵۹.

۵. همان، ص ۳۰۹-۳۱۰.

داروهای مرکب مسهل)، مطبوخات (پختنی‌ها)، حبوب (حب‌ها)، لعوقات (مکیدنی‌ها)، اقراص (قرص‌ها)، جوارشانات، اضمده (ضمادها)، اطليله (مالیدنی‌ها)، ادهنه (روغن‌ها)، اشربه (شربت‌ها)، ربوب (رب‌ها)، انبجات (مرباها) و میبه (داروهای ترکیبی از به و شراب).

خوارزمی در ادامه از ادویه‌های مرکب از قبیل، حقن (حقنه‌ها برای درمان با تنقیه)، شیافات و حملولات و فرزجات (شیاف در مقعد و فرج)، اکحال و ذرورات و برودات (داروی خنکی‌بخش چشم)، مراهم (مرهم‌های جراحات و دملها)، سنونات (داروهای تمیزکننده دندان)، غمر (غمزه‌ها که زنان بر صورت خود می‌مالند)، غسولات (داروهای شستشوی زخم)، نطولات (جوشانده‌ها)، مسکوبات (مایعات صاف شده)، وجورات (داروهای غرغره)، سعوطات (قطره‌های بینی)، لدودات (داروهایی که از کنار دهان به بیمار می‌دهند) و لعوقات (مکیدنی‌ها) نام می‌برد.

ابن سینا در کتاب پنجم قانون به نام قرابادین، به مواردی مهم از دانش قرابادین اشاره می‌کند. وی نخست انواع تریاک و دیگر معجون‌های بزرگ را بررسی می‌کند، از جمله قرص پیاز دشتی، معجون فلاسفه (زندگی)، معجون شلیثا، انوشدارو، معجون‌های جالینوس و سپس به ایارجها (معجونهای مسهل) می‌پردازد، از جمله معجون لوغازیا، ایارج جالینوس، ایارج ابتکاری بوعلی.

حکیم به گوارش‌ها نیز توجه می‌کند، از جمله گوارش زیره‌ای، گوارش متوکل، گوارش فلفل‌ها، گوارش خرما، ریم‌آهن، گوارش هندی و گوارش مشک.

از دیگر قرابادین‌های مهمی که از بین حکما و دانشمندان نزدیک به زمان معاصر تألیف نموده‌اند، می‌توان به میر حسین بن هادی عقیلی علوی خراسانی شیرازی خواهرزاده حکیم نامدار و بسیار مشهور ساکن هند یعنی حکیم علویخان اشاره کرد که کتابش با عنوان «قرابادین کبیر» می‌باشد.

این کتاب در نوع خود جامع‌ترین کتاب قرابادین موجود تا زمان معاصر است. قرابادین کبیر شامل یک مقدمه و بیست فصل می‌باشد که فصل اول در بیان غذا و دواء، فصل دوم در باب مرکب القوی و ذوالخاصیه، فصل سوم در باب مزاج و اقسام آن، فصل چهارم در باب مزاج ادویه و غذاها و به همین ترتیب فصول بعدی در باب های احتیاج به ترکیب ادویه، ترکیب کیفیت ادویه، شناخت درجات مزاج ادویه، در ترکیب خواص آنها، استخراجات مقادیر و شربت‌ها، ادویه مفرده و مذکبه و خواص آنها، زمان خوردن و مدت ادویه داروهای ترکیبی، سبب اختلاف اقوال اطبا در ماهیت و خواص ادویه، طریقه دریافت ادویه و حفظ آن، آدام طعام خوردن و نوشیدن و غذاهایی که جمع آنها با هم مناسب نیست و ...

یکی دیگر از قرابادین‌ها «قرابادین قلانسی» که برگرفته از منابع عمده طب سنتی مانند «قانون» ابن سینا، «الحاوی» رازی، «ذخیره خوارزمشاهی»، «المنصوری» رازی و ... می‌باشد که یکی از قرابادین های مشهور قرن هفتم هجری به بعد است.

این قرابادین به لحاظ نظم ویژه در برداشتن اطلاعاتی در مورد اوزان و مکابیل و شیوه های عملی آماده سازی ترکیبات دارویی، اعمار ادویه و نکات کلیدی و مهم دیگری مورد توجه بوده است.

از دیگر قرابادین «قرابادین» قادری اثر حکیم میر محمد اکبر معروف به اکبر شاه ارزانی در فاصله سالهای ۱۱۲۶ - ۱۱۳۰ ق تألیف شده و در این کتاب با توضیحاتی که مؤلف در مقدمه آورده، الفاظ کتاب قرابادین را با علامت اختصاری تعیین شده برای هر یک از زبانهای فارسی، عربی، یونانی، هندی و نیز کیفیتها و درجات ادویه مفرده مشخص نموده است.

در این کتاب گیاهان دارویی به ترتیب حروف الفبای عربی آمده و پس از ذکر مشخصات ظاهری گیاه نسبت به خصوصیات دارویی آن و سپس مصرف آن برای بیماریهای مختلف و طرز استفاده نکاتی ذکر شده است.

سید محمد مؤمن حسینی تنکابنی دیلمی^۱ در تالیف خود موسوم به *تحفه المؤمنین* یا *تحفه سلیمانی* در قرن ۱۰ هجری به ذکر مطالبی پیرامون مفردات و خواص آنها و تریاقات، مطبوخات، ایارجات، ادهان، مطیبات و ... می‌پردازد.

قربادین صالحی اثر محمدصالح بن محمد بن محمدصالح قاینی هروی، تألیف سال ۱۱۷۹ق. یکی دیگر از قربادین‌ها می‌باشد. مؤلف در این کتاب پس از دیباچه (حمد و ثنای خداوند، سبب تألیف کتاب، نصیحت اطبا و احتیاج به علم طب، نصیحت مرضی و ضرورت تداوی در مرض) مقدمه‌ای را آورده و پس از آن کتاب را در بیست و هشت باب (هر باب مبنی بر چند فصل و مرتب است به ترتیب حروف تهجی) می‌باشد، جمع آوری نموده است.

تعدادی از دستجات دارویی سنتی مذکور در قربادین صالحی:

اطریفل	ایارج	بخور	برود	تریاق	توابل
جلنجبین	جلاب	جوارش	حبّ	حقنه	حلوا
حمول	خبز	خضاب	دخن	ذرور	ربّ
دهن	زرعونی	کحل	سعوط	سفوف	سکنجبین
سنون	سویق	شراب	شموم	شیاف	صیغ
ضماد	طبیخ	طلا	عرق	عصاره	عطوس
غالبیه	غرغره	غسول	فادزهر	فرزجه	قرص

۱. پزشک مخصوص شاه سلیمان صفویه بوده است.

از دیگر کتب قربادین که به معرفی عنوانی آن اکتفا می‌کنیم می‌توان به موارد زیر اشاره نمود:

الصیدله و ابدال، تألیف ابوریحان بیرونی که در آن، داروهای یونانی، سریانی، مسیحی، ایرانی و فلاسفه بزرگ ذکر شده است. این کتاب را ابوبکر علی بن عثمان کاشانی در قرن ۷ هجری به فارسی ترجمه کرد.

ابوریحان بیرونی کتاب صیدنه را در داروشناسی تألیف کرد که به سبب تقسیم بندی داروها و شیوه استفاده از انواع آنها و تفاوت خواص بر حسب نوع استفاده از آنها، و ذکر نامهای یونانی و سریانی و عربی و ایرانی داروها از مهم ترین آثار در نوع خود به شمار می‌رود.

قربادین جالینوس.

قربادین سقراط.

قربادین شفایی، تألیف مظفر بن محمد الحسینی شفایی

قربادین معصومی، تألیف معصوم بن کریم‌الدین طبیب شوشتری شیرازی

قربادین منصور، تألیف منصور بن محمد فقیه

قربادین سمرقندی، تألیف نجیب‌الدین محمد بن علی سمرقندی

قربادین شاپور بن سهل گندی‌شاپوری.^۱

قربادین اثر امین الدوله ابن تلمیذ.^۲

الاقربادین یا کتاب *الاقربادین الکبیر* از محمد بن زکریای رازی. این اثر مشتمل بر ۶۲ باب است. رازی با آزمایش داروها و مواد، میراثی بس گرانبها برای دیگر پژوهشگران طب باقی گذاشته است.

ترکیب‌الادویه، اثر جالینوس و ترجمه سریانی حنین بن اسحاق. حبیش بن حسن

۱. این اثر نخستین اثری است که به قربادین مشهور بوده است. این کتاب ۲۲ باب دارد و تا سده ششم هجری، که کتاب معروف ابن تلمیذ تألیف شد، بسیار مورد استناد بوده است.

۲. این کتاب در قرن ششم هجری تألیف شد و به علت گسترده بودن و حجم بالای مطالب، کتاب مشهور شاپور بن سهل را از رونق انداخت.

اعسم این اثر را به عربی برگرداند.

مفاتیح‌العلوم اثر خوارزمی، وی در مقاله دوم و باب سوم از فصل ششم به قرابادین می‌پردازد.

الاقربادین ابن سینا که این رساله به زبان تازی است.

تفاوت اقربادین محمدبن زکریای رازی با دیگر اقربادین ها و نقش آن در علم پزشکی:

یکی از اقربادین هایی که در این مقاله بدان توجه بیشتری به دلیل نوع نگاه مولف به کار و برخورد با دیگر دیدگاههای پزشکی دانشمندان یونانی و مسلمان می‌کنیم، اقربادین رازی که جلد بیستم کتاب الحاوی او هست، می‌باشد.

زکریای رازی در این کتاب که آن را به ۲۲ جزء تقسیم نموده است و هر جزء نیز به باب‌ها و بخش‌های کوچکتری را تقسیم نموده است. این اجزا از بیماری‌های سر شروع و با بیماری‌های چشم، گوش و بینی، ریه، مری و معده، استفراغات کبد و قلب و طحال، روده، رحم و چگونگی وضع حمل، کلیه، تب‌ها و بواسیر، سرطان و ورم‌ها، بیماری‌های داخلی و تناسلی و مقعد، تب‌های وبایی، بیماری‌های حاد، حصبه و طاعون، دواهای نافع بر سمها ادامه پیدا می‌کند.

جزء ۲۰ و ۲۱ آن در معرفی داروهای مفرد بوده و جلد ۲۲ را به داروشناسی اختصاص داده است.

بدون شک زکریای رازی را می‌توان یکی از اثرگذارترین پزشکان در گستره دانش پزشکی ایران دانست و دلیل این گفته فهرست ۱۸۴ عنوان اثر او در علوم مختلف است که ابوریحان بیرونی تقریباً یک سده پس از رازی از فعالیت‌های او گرد آورد.^۱

در خصوص نقش رازی در گستره علم پزشکی به سفرهای مختلف علمی او می‌توان اشاره نمود که مدعای این سخن نوشته‌های ابن ندیم، زندگی‌نامه نویسنده

۱. ابوریحان بیرونی، فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی، ترجمه مهدی محقق (تهران: محقق، ۱۳۷۱)، ص. ۴-۵.

اسلامی، بیرونی، ابن ابی اصیبعه، حاجی خلیفه و... می‌باشد. رازی اقربادین خود را برخلاف دیگر قرابادین های نوشته شده که تنها به ذکر گیاهان و خواص آن پرداخته اند، به صورت مقایسه ای بین دیدگاه خود با سایر دانشمندان مشهور علم دارو گیاه شناسی ارائه داده است که نظر مورخان مغرب زمین نیز درباره این کتاب آن است که رازی در این کتاب تمام عقاید پزشکان یونانی و عرب و روم را با نظریات خود گرد آورده است. این کار وی را می‌توان در جهت ترجمه متون یونانی و ورود آن به عرصه علوم اسلامی نیز با اهمیت و ارزش خاصی ارزیابی نمود. رازی در اقربادین خود ۶۳۰ داروی گیاهی^۱ را به ترتیب حروف الفبای عربی نام برده است.

رازی نه تنها در کتاب الحاوی خود مطالعاتی عمیق نسبت به گیاهان دارویی داشته، بلکه او درباره فارماکولوژی و همه واژه‌هایی که تا آن زمان از دانشمندان غرب و شرق باقی مانده بود به بحث می‌پردازد.^۲ دانشمندان مسلمان نیز در تاریخ علوم طبیعی به ویژه داروسازی و گیاه شناسی همانند سایر علوم برتری خود را با تحقیقات گسترده و آثار علمی ارزنده به اثبات رسانده و در این زمینه خدمات برجسته‌ای انجام داده‌اند.

رازی در این کتاب بیشترین مقایسه را با دیدگاه های علمی - پزشکی جالینوس انجام داده است و از دیگر پزشکانی که بهره می‌برد، می‌توان به دیسکوریدوس، اریبسیوس، بولس و... اشاره نمود. رازی همچنین در این کتاب، دیدگاه های دانشمندان مسلمان همچون ابن ماسویه، ابو جریج و... را نیز ذکر کرده است.

۱. دمیرچی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام، ص ۱۳۵.
۲. همان، ص ۱۳۴.

نتیجه‌گیری

مطابق مطالعات انجام گرفته در خصوص کتب اقراباذین در این تحقیق و یافته‌های این پژوهش می‌توان گفت که فن اقراباذین از جایگاه والایی در طب سنتی برخوردار است. البته قابل ذکر است که طب نوین در طول سالهای متمادی گذشته هم به طور گسترده‌ای از این فن استفاده می‌کند.

فن اقراباذین با تولید داروهای مؤثرتر و با اثرگذاری بالا موجب درمان و بهبود بیماریها بخصوص بیماریهای ترکیبی که عوامل مختلفی دارند و فقط با یک داروی گیاهی مفرد درمان نمی‌شوند، استفاده می‌شود.

فن اقراباذین در کنار اثر درمانی بالا شرایطی را فراهم می‌کند تا داروها راحت‌تر مصرف، جذب و سپس پس از اثرگذاری مناسب دفع شوند و این یعنی بهترین ملاکهایی که یک دارو در مسیر درمان باید داشته باشد.

مطابق شواهد تاریخی موجود، طب سنتی ایران و جهان به طور گسترده‌ای از فن اقراباذین برای درمان بیماریها استفاده می‌کرده و این روند ادامه داشته است تا هنگامی که بشر به اشتباه میل به مصرف داروهای شیمیایی پیدا کرده و با این اشتباه آسیبهای مختلفی را به خود رساندند؛ به طوری که در دهه‌های اخیر دانشمندان بسیار زیادی که تولیدکننده اصلی داروهای شیمیایی هستند، به مضرات مخرب و گاه برگشت‌ناپذیر داروهای شیمیایی و اهمیت بالای گیاهان دارویی در دنیا پی برده‌اند که مصرف تصاعدی داروهای گیاهی در دنیا بخصوص در کشورهای اروپایی، کاهش تولید و مصرف داروهای شیمیایی خود بیانگر این موضوع می‌باشد.

بنابراین با توجه به نیاز جامعه بشری به داروهای گیاهی و وجود منابع عظیم طب سنتی اسلامی و همچنین میراث گرانبهای کتب اقرابادینی که در این مقاله به گوشه‌هایی از برخی آنها پرداخته شد، پیشنهاد می‌گردد محققان، پژوهشگران و علاقه‌مندان به گیاهان دارویی، مطالعات گسترده‌ای را در زمینه شناساندن داروهای

گیاهی کشف و ثبت شده در طب قدیم به جامعه بشری انجام دهند تا با استفاده از این ظرفیت نسبتاً غنی علمی، بهترین را استفاده را برای ارتقای رشته داروسازی و بهداشت و به طور کلی ارتقای علم پزشکی و سلامت کشور هموار سازند و از این کتب جهت حرکت سریع دانش دارو گیاه شناسی در ایران و جهان اسلام استفاده کنند.

کتابشناسی منابع

- ۱- ابن ابی اصیبعه، عیون الانباء فی طبقات الاطباء، (شرح و تحقیق از نزار رضا)، بیروت: منشورات دارالمکتبه الحیاه.
- ۲- ابن سینا. (۱۳۷۰). قانون‌درطب. ترجمه عبدالرحمن شرفکندی. تهران: سروش.
- ۳- ابن ندیم. (۱۳۸۱). الفهرست. ترجمه محمدرضا تجدد. تهران: انتشارات اساطیر با همکاری مرکز بین‌المللی گفتوگوی تمدن‌ها.
- ۴- ابن سینا. (۱۳۶۷). قانون در طب. (ج. پنجم). ترجمه عبدالرحمان شرفکندی. تهران: سروش.
- ۵- ابوریحان بیرونی. (۱۳۷۱). فهرست کتاب‌های رازی و نام‌های کتاب‌های بیرونی. ترجمه مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.
- ۶- ارزانی، محمد اکبر شاه. (۱۳۸۶). قرابادین قادری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۷- الگود، سیریل. (۱۳۵۲). تاریخ پزشکی ایران. ترجمه محسن جاویدان. تهران: شرکت بنی اقبال و شرکا.
- ۸- جرجانی، اسماعیل بن حسن. (۱۳۸۱). یادگار در دانش پزشکی و داروسازی. به اهتمام مهدی محقق. تهران: موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه تهران.
- ۹- جهانگیری، علی اصغر. (۱۳۷۲). «مروری بر جایگاه گیاهان دارویی و ضرورت‌های توسعه کشت و صنایع تبدیلی آن گیاهان دارویی». در مجله مجلس و پژوهش. ۵، آذر و دی. ص ۲۰۰-۱۸۴.
- ۱۰- حلبی، علی اصغر. (۱۳۸۹). تاریخ تمدن در اسلام. تهران: اساطیر.
- ۱۱- خوارزمی، ابو عبدالله محمد بن احمد کاتب. (۱۳۶۲). مفاتیح العلوم. ترجمه حسین خدیو جم. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۱۲- دمیرچی، شهاب الدین. (۱۳۸۹). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام. قم: دفتر نشر معارف.

- ۱۳- رازی، ابوبکر محمد بن زکریا. (۱۳۸۰). الحاوی. ترجمه سید محمود طباطبایی. تهران: انتشارات جهان کتاب.
- ۱۴- زرین کوب، عبدالحسین. (۱۳۶۲). کارنامه اسلام. تهران: انتشارات امیرکبیر
- ۱۵- زندگینامه دانشمندان اسلامی، انتشارات علمی و فرهنگی، ج ۱، ۱۳۶۵ ش.
- ۱۶- سرمدی، محمدتقی. (۱۳۷۷). پژوهشی در تاریخ پزشکی و درمان جهان. تهران: انتشارات سرمدی.
- ۱۷- سزگین، فواد. (۱۳۷۱). گفتارهایی پیرامون علوم عربی و اسلامی. ترجمه محمدرضا عطایی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- ۱۸- سزگین، فواد. (۱۳۸۰). تاریخ نگارش‌های عربی، ترجمه و تدوین از مؤسسه نشر فهرستگان. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ۱۹- شیرازی شوشتری، معصوم بن کریم الدین. (۱۳۸۶). قرابادین معصومی. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۲۰- شیرازی، عین‌الملک. (۱۳۸۶). الفاظ الادویه. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۲۱- صفا، ذبیح‌الله. تاریخ ادبیات در ایران. تهران: انتشارات فردوس.
- ۲۲- طیب، محمدقاسم. (۱۳۸۶). قرابادین نسخه جات. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۲۳- الطیب، محمدرضا. (۱۳۸۶). ریاض عالمگیری. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۲۴- عقیلی خراسانی، سید محمد حسین. (۱۳۴۹). قرابادین کبیر. تهران: انتشارات کتابفروشی محمودی.
- ۲۵- عقیلی خراسانی، سید محمد حسین. (۱۳۸۵). قرابادین کبیر. مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی.

- ۲۶- غنیمه، عبدالکریم. (۱۳۶۴). تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورالله کسایی. تهران: یزدان.
- ۲۷- قفطی. (۱۳۴۷). تاریخ الحكماء. به کوشش بهین دارایی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۲۸- قلانسی، بدرالدین محمدبن بهرام. (۱۳۸۶). قرابادین قلانسی. تهران: موسسه مطالعات تاریخ پزشکی، طب اسلامی و مکمل.
- ۲۹- قهرمان، احمد. (۱۳۸۳). تطبیق نام‌های کهن گیاهان دارویی با نام‌های علمی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- ۳۰- معین، محمد. (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- ۳۱- نجم آبادی، محمود. (۱۳۷۴). کتابنامه طب سنتی ایران. تهران: دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی.
- ۳۲- نورعلی، یوسف. «گذشته، امروز، آینده «قرابادین» و داروهای طب قدیمه اسلام و ایران». در خلاصه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران. ص ۲۰۱.
- ۳۳- نوشروی، رئوف. (۱۳۷۱). «داروسازی در قرون وسطی و نقش ایرانیان در آن». در خلاصه مقالات کنگره بین‌المللی تاریخ پزشکی. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی علوم پزشکی تهران. ص ۱۹۰.
- ۳۴- وجدی، فرید. (بی تا). **دایرةالمعارف القرن العشرين**. تهران: بی نا.
- ۳۵- یحیی النحوی. (بی تا)، تفسیرالتریاق لجالینوس. بی جا، بی نا.